

Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Волкова-Ул Юлія Олександрівна

ШКІЛЬНА ІСТОРИЧНА ОСВІТА В УКРАЇНІ У 20-ті рр. ХХ ст.

Спеціальність 014 Середня освіта (Історія)

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник:

_____ Н.В.Ярош,
кандидат педагогічних наук, старший
викладач

«___» _____ 2020 року

Виконавець:

_____ Ю.О.Волкова-Ул

«___» _____ 2020 року

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	6
РОЗДІЛ 2. ЗМІСТ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ У НАВЧАЛЬНИХ ПЛАНАХ І ПРОГРАМАХ	11
РОЗДІЛ 3. ІСТОРИЧНА ОСВІТА У НАВЧАЛЬНІЙ ТА ПОЗАНАВЧАЛЬНІЙ РОБОТІ ТРУДОВИХ ШКІЛ В УСРР	24
ВИСНОВКИ	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	53

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах переоцінки досвіду попередніх поколінь, еволюції соціально-політичної природи сучасного суспільства, формування у молоді громадянської, національної самосвідомості винятково зростає роль історичної освіти та історичної науки. Одним із пріоритетів сьогоденного навчання історії є прищеплення дітям розуміння провідних тенденцій історичного процесу, а також формування почуття патріотизму на основі шанобливого ставлення до рідної історії, участь у духовному оновленні суспільства, розбудові та захисті держави.

Послідовне та методологічно виважене вивчення розвитку шкільної історичної освіти у радянську добу дає можливість відслідкувати процес еволюції державної політики у цій освітній галузі та реакцію на неї учнів та учителів. Тим паче, що більшовицька політика щодо школи та шкільної історичної освіти докорінним чином відрізнялася від дій попередньої влади. Більшість українських учителів та методистів не сприймали ні нову владу, ні її політику в галузі освіти та соціального становища вчителів. Несприйняття педагогами більшовицьких реформ призвело до того, що керівництво Народного комісаріату освіти вважало за краще взагалі відмовитися від курсу історії в школі, ніж довірити його викладання ідеологічно вороже налаштованому вчителю.

Переосмислення попереднього досвіду допоможе у пошуку нової концепції власної національної історії, яка має замінити скомпроментовану радянську схему. Отже, актуальність теми обумовлена необхідністю глибокого вивчення шкільної історичної освіти на різних етапах її розвитку.

Мета роботи – дослідити розвиток шкільної історичної освіти в Україні у 20-ті рр. ХХ ст.

Відповідно до визначеної мети було сформульовано такі **завдання дослідження**:

1. Схарактеризувати історіографію та джерельну базу дослідження.

2. Встановити зміст шкільної історичної освіти у навчальних планах і програмах.

3. Розкрити навчальну діяльність трудових шкіл УСРР по засвоєнню учнями історичних знань.

4. Виявити основні форми позанавчальної історичної освіти школярів у досліджуваний період.

Об'єкт дослідження – історична освіта в Україні.

Предмет дослідження – історична освіта в трудових школах УСРР в 20-х роках ХХ століття.

Хронологічні межі дослідження визначаються 20-ми роками ХХ ст. Після стабілізації соціально-політичної ситуації в Україні на початку 20-х років почався процес становлення нової шкільної освіти в радянській Україні. В цей час зберігається різнобічність підходів до значення і обсягу історичних знань та форм і методів їх передачі учням.

Територіальні межі дослідження охоплюють українські землі, що увійшли до складу УСРР (Української Соціалістичної Радянської Республіки).

Елементи наукової новизни роботи полягають у тому, що у ній охарактеризовано історіографію та джерельну базу дослідження, встановлено зміст шкільної історичної освіти у навчальних планах і програмах, розкрито навчальну діяльність трудових шкіл УСРР по засвоєнню учнями історичних знань, виявлено основні форми позанавчальної історичної освіти школярів у досліджуваний період.

Практичне значення дослідження. Висновки та фактичний матеріал, представлені у роботі, можуть бути використані при викладанні курсів історії України у загальноосвітній та вищій школі. Так, при розгляді теми «Встановлення й утвердження радянського тоталітарного режиму (1921–1939 рр.)» у 10 класі вивчається питання «Ідеологізація національно-культурного життя радянської України 1921–1939 рр. Освіта». Крім того, матеріал роботи

може залучатися для розробки спецсеминарів та спецкурсів. підготовки навчальних посібників, для учнів та студентів.

Апробація отриманих результатів дослідження здійснювалася на IV Міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 2019 р.), VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи» (Суми, 2020 р.).

Структура дипломної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Важливі методичні ідеї стосовно ролі і місця історичної освіти розкривали в своїх працях і видатні вчені-історики. Так, М.Грушевський у своїй фундаментальній праці «Історія України-Руси» пропонує в першу чергу вивчати історію не держави, а розвитку українського народу (з його звичаями, природним оточенням, побутом, мовою) [20]. Ідеї про те, що культурна і економічна історія є єдино можлива історія українського народу, автор притримувався і в інших своїх працях [21, с. 18]. З цієї позиції М.Грушевський виводив і головне завдання для історії в школі – намагатися будувати знання на матеріалі найбільш близькому для учнів, у найбільш простих формах, тобто через вивчення рідного краю. Учений наголошував, що учні повинні брати активну участь не тільки у вивченні, а і в збереженні духовних і матеріальних пам'яток, що їх оточують.

Грушевський був переконаний в тому, що історичні знання є не лише ключем до пізнання розвитку суспільства, а й наділяє учнів об'єктивними критеріями і мірками: «Історія всесвітня, вставляючи історичну картину свого краю в загальну перспективу світову, запобігає переоцінці національних мотивів, інтересів, заслуг і обов'язків з становища загального історичного процесу – остерігає від переборщень в національній егоцентризмі» [22, с. 186]. Разом з тим, вважав М.Грушевський, історія рідного краю застерігає учнів і від егоцентризму релігійного та расового, а також «в надмірній оцінці європейського життя й європейської культури, як такої, в котрій нібито замикається все іство цінне, що єсть в людським житті взагалі, і поза нею нібито й нема нічого, що варто було цінити і з чим рахуватись» [22, с. 186].

Перші узагальнюючі роботи, присвячені історичній освіті та науці досліджуваного періоду виходять у перші повоєнні роки. Серед них варто назвати методичні видання Л.Бущика [12] та М.Зінов'єва [27], у яких вони

надавали увагу і аспектам розвитку історичної освіти. Для робіт цього періоду характерною є офіційне трактування процесів розвитку радянської історичної освіти. Партійний диктат у цій сфері, розпочатий з 30-х років подається як виключно позитивне явище. А от період 20-х років зображався виключно у негативних фарбах. Виходячи з цього наукова цінність такого роду робіт є досить незначною. Проте вони стали основою для досліджень науковців у наступні десятиліття. Їх певні стереотипи, щодо 1920-х років, а саме теза про повну відсутність історичної освіти у цей час, стали панівною у науковій думці.

У період «відлиги» продовжилося наукове вивчення проблем, пов'язаних з історичною освітою перших років радянської доби. Так, у 1961 р. у світ вийшла монографія Л.Бущика «Нарис розвитку шкільної історичної освіти в СРСР» [13]. У цій роботі комплексно розглядалися питання викладання історії в школі з дореволюційних часів і до 50-х років. Завдяки залученню автора широкого кола архівних та опублікованих джерел праця Л.Бущика і до сьогодні залишається однією з найбільш вдалих і цитованих досліджень в галузі шкільної історичної освіти. Серед інших, вартих уваги книг слід згадати колективну монографію «Нариси історії школи і педагогічної думки народів СРСР (1917-1941 рр.)» [37].

Після проголошення незалежності України почалася поглиблена робота з опрацювання значного масиву архівних матеріалів, які дали можливість суттєво якісніше дослідити розвиток освітньої сфери та шкільної історичної освіти. Однією із перших праць доби незалежності стала монографія О.Пометун під назвою «Шкільна історична освіта в Україні: шляхи розвитку і проблеми» [41], яка хронологічно охоплювала період з XVIII ст. по 1980-ті роки.

У подальшому проблеми шкільної історичної освіти 1920-х років піддавалися аналізу у працях М.Виговського [16], В.Марочка та Г.Хілліга [32]. Певні аспекти теми знайшли відображення у 2-у томі колективної праці «Україна і Росія в історичній ретроспективі» [57]. В ній автори зосередили

увагу на створенні радянської концепції історії України, яка мала реалізовуватися у вищій і загальноосвітній школі. Важливий вклад у вивчення сталінської політики щодо історичної освіти зробила Н.Юсова. У своїй монографії «Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.)» [59] вона розкрила багато сталінських інтерпретацій подій української історії. В цьому сенсі вартою уваги є і робота Н.Яковенко «Вступ до історії» [60]. Аналогічні питання розглядалися і в статтях С.Слободяна [55; 56]. Великий внесок у розуміння процесів, що відбувалися в українській школі на початку ХХ ст. зробив колектив дослідників на чолі з О.Сухомлинською, підготувавши «Нариси історії українського шкільництва. 1905-1933» [35].

Питання історичної освіти і науки в СРСР вивчалися і західними істориками. Вони вели свої дослідження у принципово інших умовах – без доступу до архівних матеріалів і в умовах іншої історіографічної традиції. Серед цієї групи досліджень відзначимо праці Д.Бранденбергера «Націонал-більшовизм. Сталінська масова культура і формування російської національної свідомості (1931-1956 рр.)» [11] та Е.Юінга «Вчителі епохи сталінізму. Влада, політика і життя школи 1930-х рр.» [58]. У цих книгах показано, як сталінська ідеологія впроваджувалася у середовище педагогічної спільноти та в освітню галузь. Автори роблять висновок, що вона несла в собі ідеї російського шовінізму, а не пролетарського інтернаціоналізму.

Таким чином, тема історичної освіти міжвоєнних десятиліть в Україні залишається однією з найбільш цікавих для вітчизняної та зарубіжної історіографії. Проте, незважаючи на значну привабливість, її розробка не може вважатися цілком завершеною. Це обумовлюється появою великої кількості джерел, які стали доступними науковцям лише в останні роки, а також неоднозначністю подій 1920-30-х років, що дає підстави для різних інтерпретацій. Отже, шкільна історична освіта в Україні у період 1920-х років не була предметом спеціальних робіт, автори розглядали це питання

тільки в загальних рисах, або зосереджували свою увагу на вивченні історії України та суспільно-політичних процесах у педагогічному середовищі.

Для виконання повноцінного дослідження історіографічна база була доповнена історичними джерелами. Першу групу джерел склали матеріали Державного архіву Сумської області. Зокрема, це фонди Ф. Р-1747 Путивльський повітовий відділ народної освіти, Ф. Р-2322 Інспектура народної освіти виконавчого комітету Глухівської окружної ради, Ф. Р. 4563 Окружна інспектура народної освіти Конотопського окружного виконавчого комітету, Ф. Р-5600 Відділ народної освіти виконавчого комітету Роменської повітової ради, Ф. Р-5747 Роменська семирічна трудова школа № 4 повітового відділу народної освіти м. Ромни, Ф. Р-6764 Охтирський районний комітет селянської взаємодопомоги м. Охтирка. Вони дають найбільш вичерпну інформацію про те, як втілювалися в життя партійно-державні рішення щодо шкільної історичної освіти. Особливу значущість цим джерелам надає те, що в них показано ставлення учителів та учнів до шкільних реформ, кадрових рішень, ідеолого-пропагандистських заходів тощо.

Другу групу джерел становлять нормативні документи партійних, державних та освітніх органів, представлені у збірках документів [14; 15; 36]. Вони дають можливість сформулювати уявлення про стратегію радянської влади у розбудові шкільної історичної освіти.

Третя група джерел включає навчальні плани та програми трудових шкіл 1920-х років [39; 42; 44; 45; 46; 47; 48; 49]. Вони дають змогу з'ясувати зміст та обсяг тем, завдяки яким здійснювалася історична освіта в школах.

Четверта група джерел представлена публікаціями учителів та методистів у періодичних виданнях того часу: «Шлях освіти», «Радянська освіта», «Краєзнавство». На їх сторінках відбувався живий обмін поглядами щодо змістових, методичних, ідеологічних аспектів шкільної історичної освіти, учителя ділилися власним досвідом роботи [7; 8; 18; 23; 28; 29; 30; 33; 34; 38; 51; 52; 53; 54].

П'яту групу джерел складає навчальна література того часу [9; 25; 40; 50]. Підручники та посібники допомагають відтворити цілісне уявлення про зміст шкільної історичної освіти.

Загалом, окреслений комплекс джерел дозволяє всебічно дослідити неоднозначні процеси у становленні радянської системи шкільної історичної освіти у 1920-ті роки.

РОЗДІЛ 2. ЗМІСТ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ У НАВЧАЛЬНИХ ПЛАНАХ І ПРОГРАМАХ

З перших же днів після захоплення влади, більшовики рішуче і радикально вирішили реформувати систему загальної освіти. За їх баченням негайно потрібно було знищити стару «буржуазну школу» і замінити її трудовою школою. Одразу ж були відкинуті традиційні для школи елементи: оцінювання знань за балами, предметна система викладання, навчання за підручниками, екзамени, домашні завдання [13, с. 109].

Для учителів такий радикалізм у змінах сприймався як повне нищення засад загальної освіти. Практично увесь досвід та знання, якими володіло старше покоління учителів ставали непотрібними і навіть оголошувалися шкідливими. Болісно була сприйнята і педагогами, і значним прошарком населення, заборона викладання елементів християнської моралі, яку вважали основою морально-етичного виховання дітей. Нові радянські стандарти поставили багатьох досвідчених учителів в становище професійно непридатних до викладацької роботи. Більшість учительського загалу чекали на нові чіткі інструкції, плани і програми, які б дозволили забезпечити організацію ефективного функціонування системи загальної освіти.

В 1919 році було прийнято Положення про єдину трудову школу в Україні, в основу якого було покладено відповідне Положення про єдину трудову школу в РСФРР. Наркомат освіти України прийняв постанову про заборону викладання «закону божого», церковної історії. Замість них вводилось викладання історії України [19, с. 52]. Але до 1920 р. школи не мали єдиного навчального плану. Керівники радянської освіти М.Покровський, А.Луначарський, а в Україні В.Затонський притримувались поглядів, що навчати молодь історії краще всього на прикладі сучасного життя, включаючи в число предметів історію культури, історію праці, соціологію, замість традиційних курсів античності і середніх віків, які, на їх думку, відволікали школярів від сучасних проблем [13, с. 100].

На початок 1920/21 навчального року відділом єдиної трудової школи Народного комісаріату освіти Російської Федерації були розроблені Зразкові навчальні плани єдиної трудової школи Першої та Другої ступенів. Вони передбачались в двох варіантах: з максимальним і мінімальним числом тижневих годин. На вивчення суспільно-історичних предметів за навчальним планом-максимумом виділялось 31 година: 11 годин для шкіл Першої ступені; 20 годин – для шкіл Другої ступені [45]. Суспільно-історичні дисципліни для шкіл Другої ступені склалися із чотирьох частин: 1) історія культури (починаючи із первісного ладу і до кінця ХУІІІ ст.); 2) нова і новітня історії Заходу і Росії; 3) основи економічної науки; 4) історія соціалізму [44]. Право розподілу годин між дисциплінами належало вчителю.

На осінь 1921 р. Наркомат освіти РСФРР підготував і видав «Програми семилітньої єдиної трудової школи». Історія як самостійний предмет в них не фігурує. Всі чотири частини попередніх програм (нова і новітня історія, історія культури, історія соціалізму, основи економічної науки) об'єднувались в єдину дисципліну – суспільствознавство. Автори програми аргументували це тим, що «при такому синтезі не лише скорочується час на навчання, але й органічніше виділяється тісний зв'язок окремих елементів історичного життя суспільства» [46, с. 89]. В «Пояснювальній записці» до Програми з історії єдиної трудової школи так визначалося завдання історичної освіти: воно «має бути подвійне: 1) дати дітям розвиток суспільно-політичного, економічного та культурного життя людей від найдавнішої доби до нових часів в такій мірі, щоб учням були зрозумілі головні моменти минулого народу і той історичний шлях, яким він дійшов до сучасного життя; 2) допомогти на підставі минулого зрозуміти сучасність. Матеріал біографічний та фактичний, що досі панував в навчанні історії, доводиться в значній мірі усунути, щоб звернути увагу дітей на ті головні процеси народного життя, які завжди обминали: економічний устрій, побут, соціальні відносини». [4, с. 46].

Беручи за основу економічне життя, програми ділили весь процес історичного розвитку суспільства на чотири головні етапи: 1) первісний лад і стародавнє суспільство та найдавніші суспільні організації на Сході і в Європі; 2) життя суспільства в Європі та в країнах, що до неї прилягають в епоху натурального господарства, феодалізму і середньоземноморської торгівлі; 3) життя суспільства в епоху зародження світового ринку та капіталізму; 4) життя суспільства в епоху новітньої світової торгівлі, капіталістичної промисловості та розвитку соціалізму. Автори відібрали весь навчальний матеріал відповідно до віку учнів і розділили на підготовчий курс (півтора роки) і основний курс (чотири з половиною роки). Вивчення суспільствознавства починалося із другого року навчання в школі.

Подальші пошуки вдосконалення навчально-виховної роботи в школі привели до запровадження з 1923/24 навчального року в Російській Федерації комплексних програм. Їх розробка розпочалася Державною вченою радою ще у 1922 р., а в практику шкіл України вони увійшли в 1924 р. Нові програми ставили за мету максимально наблизити шкільне навчання до життя. Заради цього ліквідовувалась предметна система викладання, а зміст навчального матеріалу будувався за трьома основними темами: природа, праця і суспільство. В центр програми ставилась трудова діяльність людей яка вивчалась у зв'язку із природою як об'єктом цієї діяльності, та суспільним життям як наслідком трудової діяльності. Про ці завдання та структуру загальноосвітніх шкіл вказувалося в директивах Колегії НКО «1) вироблення програм перших двох концентрів масової освіти – єдиної трудової школи (7-ми річки) провадити, виходячи з принципу політехнізму, цілковитого забезпечення комплексної системи, як системи, що найбільше відповідає марксівським принципам масової початкової освіти, для чого слід максимально наблизити її до трудового оточення (агрономізація та індустріалізація) і цілковито зв'язати програми з можливою та посиленою громадсько-корисною та продуктивною працею колективу учнів; 2) визначити твердий мінімум формальних знань, конче потрібних для

засвоєння наук у ВУЗах по всіх дисциплінах і розподілити їх по всіх 3-х концентрах масової школи, зважаючи на такі принципи: а) концентричність їх викладання на трьох концентрах: 1-й концентр трудшколи – 4 роки 8-12 років, 2-й концентр – 3 роки 12-15 років, 3-й концентр – профшколи 3-4 роки 15-19 років, або ФЗУ 2-3 роки з певною закінченістю кожного концентру; б) другий концентр єдиної школи не є середня школа, а лише вищий щабель радянської початкової школи; в) профшкола має подвійне цільове настановлення: закінчення й систематизація загальної середньої освіти для підготовки до ВУЗів і підготовка середньої кваліфікованої сили на виробництво, тобто має бути політехнічною професійною школою» [7, с. 48].

Проекти навчальних програм перших 4-х років навчання 4-річних та 7-річних шкіл підкреслювали що історія, географія, природознавство повинні базуватися на принципах сезонного спостереження за місцевістю. В пояснювальній записці до учбових програм для сільських семирічних шкіл від 1924 р. говорилося: «Особливістю нової програми є внесення до неї «місцевого» елементу як протипагу навчальним посібникам якими пишалася царська школа, замість складних приладів, пояснення законів природи братимуться із життя в районі школи». Оточуюче середовище в комплексних програмах розглядалось як засіб формування світогляду, а побудова дидактичного матеріалу в цих програмах пов'язувалась із сучасністю [17, с. 27]. Оскільки скласти в центрі програму, яка б враховувала всі місцеві особливості кожної школи було неможливо, то подавались варіанти програми для сільської і міської школи. Розподіл програм для міста і для села був викликаний не адміністративною, а виробничою ознакою. Таким чином визначалися школи індустріального і сільськогосподарського оточення. Тематика комплексів у програмах ставила завдання вивчення виробничого процесу, а не явищ природи і суспільства. Комплексні програми запроваджували таке навчання по рокам: перший рік – орієнтує дитину в найближчому трудовому оточенні (родина, школа, вулиця). Другий рік – поглиблене вивчення найближчого трудового оточення (родина, вулиця,

школа, район). Третій рік – політико-економічне вивчення округи. Четвертий рік – вивчення ширшого трудового оточення (Україна, СРСР) [42, с. 117]. Виходячи з виробничої бази на місцях, кожна школа самостійно визначала зміст і об'єм комплексних тем. В свою чергу, кожен вчитель в межах свого предмету, мав розкривати частину комплексної теми. Така система вимагала значних зусиль по координації діяльності педагогічного колективу.

З краєзнавчого погляду комплексні теми можна розподілити на три групи: перша об'єднувала теми що розглядають певні факти та явища свого краю, наприклад: «Наша школа», «Наше село», «Наше місто». Такі теми називались синтетичними або орієнтовними і повністю базувались на місцевому матеріалі. Друга група – теми, що розглядають певний бік місцевого життя – виробничий, природничий, соціальний. Наприклад: «Боротьба з посухою, шкідниками, бур'янами», «Готування до зими», «Місто як економічний і культурний центр». Ці теми називали поглибленими, вони теж базувались на місцевому матеріалі, але не обмежувались ним, на підставі місцевого матеріалу робились висновки більш ширшого характеру. Третя група комплексних тем – такі, що майже не потребують місцевого матеріалу. Ці теми отримали назву загальних і, здебільшого, це були політичні теми, наприклад: «Паризька Комуна», «Ленський розстріл». Саме виконання цих тем передбачало якнайширше застосування історичного матеріалу.

В другому концентрі (5, 6, 7 класи) комплексних програм вводилося викладання окремих дисциплін. Як і в «Програмах семилітньої єдиної трудової школи» від 1921 р. історія не передбачалася самостійним предметом, а частково входила до суспільствознавства, яке включало в себе деякі історичні знання, переважно соціологічного узагальненого характеру. Як відмічалось в педагогічних виданнях того часу «зовсім не значить, як дехто думає, що в суспільствознавстві мусять бути систематичні курси окремих наукових дисциплін – історії та інше. Суспільствознавство ж бо не є конгломератом суспільних наук, воно є нове, спеціальне, синтетично

збудоване для потреб нашої школи, для здійснення виховних завдань. Тому-то при побудові програми з суспільствознавства треба брати до уваги не тільки вимоги історичної науки, а й низку педагогічних, педологічних і виховних завдань» [29, с. 82].

Педагоги-методисти наголошували, що «основним і вихідним пунктом у побудові програми має бути сучасна, революційна і господарська дійсність. Виходячи з цього, треба ставити питання переходу від близького до далекого, від конкретного до абстрактного. Під поглядом саме цих проблем слід вивчати весь суспільствознавчий курс, включаючи й конкретний історичний матеріал» [7, с. 50].

В самій Програмі по суспільствознавству так пояснювалися завдання, які стояли перед цією дисципліною: «1) дати вкрай необхідні знання науки про суспільство для старшого концентру семирічки; 2) наблизити ці знання як змістом так і системою розподілу матеріалу до загальної комплексної програми для міських і сільських трудових шкіл і 3) зосередити в програмі матеріал, який би логічно витікав курсу молодшого концентру, поглиблюючи і доповнюючи його» [47, с. 39].

Виходячи із загального розподілу комплексних тем, програма по суспільствознавству починала п'ятий рік навчання для міських шкіл із характеристики сучасних форм обміну, потім переходила до характеристики початкових форм обміну з моменту його зародження серед людей і простежувала його еволюцію в подальшому. Сільський варіант починався з аналізу поняття про товар, потім розглядав форми обміну і на їх фоні визначалися економічні відносини села і міста. Далі, як і в міському варіанті, передбачалось вивчення сучасних господарських взаємовідносин села і міста порівнюючи їх з дореволюційними. Головними даними про економічну політику радянської влади закінчувалось вивчення суспільствознавчого матеріалу в першому триместрі. В другому триместрі п'ятого року навчання програма давала відомості про техніку організації праці в сучасному селі (сільський варіант) і на фабриці (міський варіант), після чого вивчалась

еволюція господарства і техніки, паралельно розглядалися соціально-економічні форми суспільного життя, починаючи з первісних і закінчуючи сучасними. Третій триместр п'ятого року навчання планував знайомство учнів з історією сільського господарства на матеріалі історії України.

Шостий рік навчання продовжував в першому триместрі знайомство учнів з історією сільського господарства на матеріалі історії України, її селянських рухів, пов'язаних із зміною господарських відносин. Історія українських селян порівнювалася з історією російських. Всі історичні знання про село закінчувались періодом остаточного розпаду кріпацтва. В другому і третьому триместрах програма міських і сільських шкіл передбачала вивчення історії Західної Європи і Росії епохи промислового капіталу.

Сьомий рік навчання охоплював матеріал із епохи фінансового капіталізму (перший триместр), про досягнення Жовтневої революції (другий триместр), про перспективи світової революції (третій триместр) [47, с. 47-60]. Таким чином в другому концентрі учні мали вивчити сім суспільствознавчих тем: 1) обмін між містом і селом; 2) обробна і добувна промисловість; 3) сільськогосподарська промисловість (ці теми вивчалися протягом 5 року навчання); 4) сільськогосподарська промисловість; 5) обробна промисловість (6 рік навчання); 6) місто і село; 7) СРСР і світове господарство (7 рік навчання) [7, с. 51].

Слід зазначити, що постійних комплексних програм не існувало – майже кожний рік вони змінювались. Вже перші програми від 1926 року критикувалися через їх недостатній акцент на сучасність. «Концепція цілком послідовна, не суспільствознавство, а історія. У програмах, що ми їх мусимо переробити в першу чергу, треба уникнути диспропорції між «сьогодні та вчора» – сучасним та минулим. Треба, щоб «учора» було ілюстрацією, матеріалом на сьогодні» [53, с. 60-61]. З цієї позиції критикувався не лише зміст самої програми, а й, навіть, література, що радилася для опрацювання. «Із 9 книжок, що їх рекомендовано учням, нічого для вивчення сучасних процесів майже немає. Ось список цих книжок:

- 1) Замисловская. Обществоведение.
- 2) Жаворонков и Дзюбинский. Подвижная хрестоматия.
- 3) Яворський. Коротка історія України.
- 4) Юдовський. Історія РКП.
- 5) Білик. Політграмота.
- 6) Бердников и Светлов. Политграмота.
- 7) Леонтьев. Начатки політекономії.
- 8) Любимов. Азбука політекономії.
- 9) Вольфсон. Суспільствознавство» [53, с. 58].

Разом з тим на небезпечний культ сучасності без належного зв'язку з минулим звертало увагу цілий ряд українських педагогів. Так, про необхідність «розміщення історичного матеріалу у відповідності до історичних епох» відмічав в тезах до доповіді на сесію наркомату освіти України С.Ринський із Дніпропетровської дослідно-педологічної станції [49, с. 93]. Ще один педагог В.Арнаутов у своїй доповіді на Всеукраїнській конференції викладачів суспільствознавства в 1926 р. закликав ввести в програму по суспільствознавству «значну долю історії» [8, с. 5]. І в самих програмах були посилення на те, що виведення із курсу суспільствознавства історичної перспективи і зосередження на матеріалі сучасності приводило до складності в розумінні учнями загальних законів розвитку людського суспільства [47, с. 41].

В програмі по суспільствознавству на 1929 р. для другого концентру вводилася принципово нова особливість – історичний і суспільствознавчий матеріал подавалися окремо. Суспільствознавчі теми для 5 класів міських шкіл були такими:

- 1.Радянське місто.
- 2.Провідна роль промисловості в соціалістичній перебудові сільського господарства.

3.Ради, завдання культурної революції.

Суспільствознавчі теми для 5 класів сільських шкіл були такими:

1. Стан сільського господарства.

2. Фабрично-заводська промисловість та її роль в соціалістичній перебудові сільського господарства.

3. Ради, завдання культурної революції.

Історичні теми для 5 класів міських і сільських шкіл були спільними:

1. Зародження феодалізму на Україні.

2. Розвиток феодалізму, торгівлі та закріпачення селянських мас Західної України в ХУ і ХУІ ст.

3. Гайдамаччина і Коліївщина.

4. Русифікаторська політика російського самодержавства [48, с. 14-33].

Автори програми по суспільствознавству рекомендували спочатку вивчати суспільствознавчу тему, а потім історичну, передбачаючи, що при такому порядку історичний матеріал буде пояснювати сучасний [48, с. 13]. Крім того, як зазначав у своїй статті О.Кулінич «Задача історичної частини суспільствознавства, на нашу думку, полягає не лише в тому, щоб дати нашим підліткам не лише знання фактів, а ще й цілісне уявлення історичного процесу. Без історичного підходу дитина не зможе достатньо уявляти хід розвитку суспільства, а значить, і не зможе уявити перспектив, що неминуче з цього суспільного розвитку випливають» [51, 83].

Своєрідна дискусія про роль історичного матеріалу в курсі суспільствознавства розгорнулася у статтях О.Кулінича «Історія в трудовій школі» [28] та П.Мостового «Про викладання історії в трудовій школі» [34].

Крім того дискусійним було не лише питання про роль історичного матеріалу в курсі суспільствознавства, а й про місце, що відводилося цій дисципліні в 2 концентрі. І.Лень вказував: «Українські програми 1926 р. відводили окремим дисциплінам цілком службову роль, щодо комплексу. Вони ставили питання про вивчення життєвих проблем радянської сучасності в їхній суцільності. Звідси основну програму шкільної праці вони цілком слушно вбачали в комплексній схемі. А на програми з окремих дисциплін дивились як на розшифровку цієї схеми. Отже програми з окремих дисциплін

своїм змістом і послідовністю мали орієнтуватися на комплексні схеми» [30, с. 79]. Крім того перед суспільствознавством стояло завдання «організувати дитинство біля політичних завдань суспільства, активізувати не тільки усвідомлення процесів класової боротьби, а й зробити учнівський колектив співучасником цієї боротьби. Наша програма, що намічає вивчення історії для ліпшого розуміння процесів класової боротьби, повинна дати активних атеїстів та інтернаціоналістів. Питання виховання щодо цього повинні мати перевагу над навчальними» [54, с. 29].

Разом з тим відсутність предметного вивчення наук, складність викладання матеріалу за комплексними темами, приводила до безсистемності знань учнів та неефективного використання шкільного часу. Школярі не отримували самого загального уявлення про історичний процес. Критикували комплексну систему викладання в трудовій школі як окремі педагоги, так і методичні комітети вчителів. Свою думку стосовно комплексних програм виклали члени методкомів Охтирських педагогічних курсів на своєму засіданні 26 травня 1924 р. Вони констатували невідповідність програмного матеріалу віку та розвиткові сільських дітей. Не відповідали комплекси і логіці викладання за своїм змістом. Наприклад сільський варіант Програми із суспільствознавства для 5 класу (видавництво 1926 р.) передбачав вивчення теми «Облік урожаю» з такими розділами, що не зовсім підходили до теми: а) товарність селянського господарства, б) форми обміну, в) Жовтнева революція. При цьому дидактичним матеріалом до останнього розділу мало бути: «Радянська влада як диктатура пролетаріату. Декрети радянської влади про мир, про землю, ліса й надра землі. Ліквідація поміщицького землеволодіння. Декларація прав трудящих. Націоналізація банків і промисловості. Боротьба з білогвардійцями. Етапи громадянської війни (Красновщина, Гетьманщина, Петлюра, Денікін, північний та сибірський фронти. Махно, Врангель і білополяки)» [53, с. 65-66]. А в «Примітках» до розділу «Жовтнева революція» вказувалася мета вивчення цього матеріалу, що не зовсім відповідала дидактичному матеріалу: «Жовтнева революція

з'ясовується як форма перерозподілу продуктів. Підкреслюється, що основою цієї зміни є перехід до рук пролетаріату та селянства фабрик і землі» [53, с. 66].

Перераховані недоліки у викладанні суспільствознавства за комплексними програмами, пропозиції щодо ліквідації цих недоліків, нові методи роботи і передовий досвід історичної освіти в школі обговорювались на сторінках українських педагогічних журналів «Шлях освіти» і «Радянська освіта». Актуальні проблеми цього питання піднімались в статтях Ф.Гофмана «Суспільствознавство в старших групах трудової школи» [18] і Я.Ряппо «Суспільствознавство в наших школах» [51].

Загалом на кінець 20-х років в педагогічній думці України зберігалась така ж ситуація як і на початку десятиліття. І.Лень зазначав на сторінках журналу «Шлях освіти» «Є єдина мета трудової школи, але нема єдиного плану здійснення її. Все це змушує сказати, що «Програмні матеріали» 1929 р. в справі організації педагогічного процесу в 2-му концентрі залишають школу в тому невиразному стані, в якому вона перебувала до видання програм 1926 р. і з цього погляду становлять крок не вперед, а назад» [30, с. 82].

В подальшому дискусія навколо комплексного викладання привела до зміни педагогічної концепції в СРСР і в Україні. В першій половині 30-х років виходить цілий ряд постанов ЦК ВКП(б) та КП(б)У стосовно шкільної освіти. В їх результаті були змінені зміст освіти та методи роботи шкіл, запроваджене загальне початкове навчання, встановлювалась типова структура школи: початкова, неповна середня та середня. Комплексна система викладання замінювалася предметним викладанням із суворо окресленим колом знань учнів по окремим предметам. У райвідділах народної освіти складались типові плани реалізації постанови ЦК ВКП (б), що передбачали: централізацію управління школою, посилення шкіл партійними кадрами, закріплення шкіл за підприємствами і колгоспами, створення зразкових шкіл, розширення піонерських загонів. Метода проектів

замінювалася ударництвом і соціалістичним змаганням. Краєзнавство витіснялось інтернаціональним, комуністичним та атеїстичним вихованням. Відновлення в школі предметного викладання вимагало розробки нових програм і процес їх створення, через новизну завдань і складність, затягнувся до кінця 30-х років.

Таким чином становлення змісту шкільної історичної освіти в Україні знайшло своє відображення в рішеннях уряду, матеріалах Народного комісаріату освіти України. Процес будівництва нової школи відбувався в складних умовах соціальної напруженості, значних матеріальних труднощів, викликаних руйнаціями в роки протистояння на території України.

На початку 20-х років історичні знання повідомлялися школярам в курсі суспільствознавства, передбаченого програмою 1921 року. Введення цієї дисципліни було викликано бажанням урядових чиновників відійти від матеріалу, що зосереджував увагу учнів не на сучасності, а на далекому минулому. Це мало сприяти розумінню школярами суті тих змін, що відбувалися в суспільстві. Вводилося і часткове вивчення історії України.

Подальший пошук шляхів будівництва нової школи, необхідність тісніше пов'язати викладання в школі з оточуючим життям та вирішенням соціальних завдань того часу, привели до введення в школах України (за прикладом Росії) комплексних програм, що ліквідували предметну систему навчання. Історичні знання повідомлялися учням без будь-якої системи в залежності від тем комплексів. На старшому концентрі окремою дисципліною зберігалось суспільствознавство.

Орієнтація комплексних програм на проблеми сучасності разом з пропагандою нового життя, обумовило односторонній класовий підхід до подій минулого, скорочення історичних курсів, соціологізацію історичного матеріалу, тенденційну оцінку діяльності окремих історичних постатей.

Особливістю досліджуваного періоду було активне обговорення учителями місця історії в шкільних курсах, змісту історичних знань, співвідношенні матеріалу по історії та сучасності, комплексному викладанні

історії в курсі суспільствознавства, ролі і місця суспільствознавчих та історичних підручників в процесі навчання.

РОЗДІЛ 3. ІСТОРИЧНА ОСВІТА У НАВЧАЛЬНІЙ ТА ПОЗАНАВЧАЛЬНІЙ РОБОТІ ТРУДОВИХ ШКІЛ В УСРР

Становлення радянської школи в 20-ті роки ХХ століття відбувалося в пошуках нових підходів до методів викладання, характеризувалося намаганням позбавитись недоліків і шаблонів старої системи освіти. Провідними стають активні форми навчання та застосування місцевого матеріалу на уроках. Саме такий підхід був найбільш доступний в умовах 1920-х років. Крім того, розвиваючись у контексті національно-культурних процесів України цього періоду, історія в школі підпорядковувалася завданням освіти і полягала не лише у здобутті знань про минуле, а й у соціальному вихованні учнів.

У відповідності до цієї установки в навчальній діяльності школи при вивченні шкільних дисциплін, в тому числі і суспільно-історичних, опора робилась на різного роду діяльність учнів: конструктивну (ліпка, виготовлення аплікацій, моделей, панорам), графічну (творче ілюстрування). Наприклад, вивчення життя стародавніх слов'ян супроводжувалося «вирізанням із паперу і розмалюванням картин, клеєнням із дерева чи картону, або ліпленням із глини моделі домі, фігур людей, зброї, посуду. Гарно таку працю проводити колективно, хай клас поділиться на групи і сам розподілить працю; по закінченні її матеріал збирають і утворюють історичну панораму, яка показуватиме, як учні уявили ті чи інші історичні процеси і явища» [14, с. 7].

Варто зазначити, що в 20-х роках оцінювання діяльності молодших школярів унормовано не було. Вчителі заохочували знання і вміння дітей такими показниками як «задовільно» та «незадовільно». Ось як оцінювалася класним керівником успішність учнів 2-го класу 4-ї роменської трудової школи за перший триместр 1929 навчального року: «а) дисциплінованість – задовільно; б) засвоєваність – задовільно; в) розвиток – нижче середнього; г) суспільна діяльність – задовільно» [5, с. 19].

На початок 20-х років в 7-літніх школах нашого краю історія вивчалася за такою програмою:

1 і 2 роки навчання

Суспільствознавство як частина курсу Батьківщинознавства

3 рік

1. Попередні поняття про час і минуле.
2. Поняття про простір і кордони.
3. Життя сучасної людини у співставленні з життям первісної людини.
4. Минуле нашого краю. Перші люди на Україні.
5. Розселення слов'ян.
6. Побут українських племен.
7. Відносини слов'ян між собою. Їх вірування і звичаї.
8. Західні і Південні слов'яни. Утворення союзів і держав.
9. Сусіди слов'ян. Утворення Київської держави.
10. Культура Київської держави.
11. Збір дані, торгівля і полюддя Ігоря.
12. Суд за Руською Правдою.
13. Боротьба із степом. Занепад Київської держави. Утворення нових державних центрів.
14. Татари.

4 рік

1. Германці та їх побут.
2. Араби. Іслам. Розквіт халіфату.
3. Візантія до Юстиніана Великого і після.
4. Історія України: Галицько-Волинське князівство. Українці під владою Литви. Українські землі під владою Польщі.

5 рік

1. Козацтво. Повстання Богдана Хмельницького. Боротьба за самостійність України. Україна під владою Москви.

2. Історія Росії: Новгород і його історія. Піднесення Москви. Іван III. Іван Грозний.

6 рік

1. Економічний переворот в Західній Європі.
2. Гуманізм.
3. Реформація.
4. Франція в ХУІІ ст.
5. Англія в ХУІІ ст.
6. Історія України: Гетьманщина. Правобережна Україна. Україна при Мазепі. Знищення Січі. Лівобережна Україна у ХУІІІ ст. Падіння української автономії. Політика Катерини. Західна Україна під владою Польщі у ХУІІІ ст., гайдамацькі повстання і Коліївщина, перехід до Росії.
7. Історія Росії: Смутні часи. Петро I. Пугачовщина і Разінщина.

7 рік

1. Французька революція. Перша імперія. Реставрація Бурбонів. Революція 1830 і 1848 років.
2. Англія у ХУІІ-ХІХ ст.
3. Об'єднання Німеччини і війна 1914 року.
4. Об'єднання Італії.
5. Слов'янські народи.
6. Капіталізм і робітничий рух.
7. Колоніальна політика в ХІХ ст.
8. Росія ХІХ ст.: Основні риси самодержавства. 1812 рік. Аракчєєвщина. Дореформена Росія. Кирило-Мефодіївське братство. Національний рух в Галичині. Реформа 1861 року.
9. Життя російських і українських народів в 2-й половині ХІХ ст. та на початку ХХ ст. Революція 1905 року. Війна 1914 року. Революція 1917 року [4, с. 47-55].

Найголовнішим джерелом історичних знань залишався підручник. При цьому в УСРР спочатку використовувались дореволюційні видання. Лише з

1922 р. починається перегляд навчальної літератури для школи. Значна кількість історичних підручників, що була створена до періоду радянської влади заборонялася. Так секретна настанова Головліту від 26. 01. 1924 р. передбачала вилучення таких видань: Тулупов и Шестаков – «Петр Великий и его время», «Тарапыгин и Королев – «Учебник русской истории», Беллярминов – «Курс средней истории», его же – «Курс всеобщей истории», его же – «Руководство по русской истории» [1, с. 143-151].

Робота над випуском нової літератури розглядалась Народним комісаріатом освіти як один із етапів формування трудової школи. Першими підручниками створеними вже для радянської школи і по її програмам були підручники написані М.Покровським та М.Рожковим. Робота М.Покровського «Русская история в самом сжатом очерке» [40] пояснювала хід історичного розвитку не географічним середовищем, специфічним народним «духом» чи особливістю правління того чи іншого царя, а класовою боротьбою та економічними причинами. В цій книзі автор повністю ігнорував історію неросійських народів, що проживали на території імперії, в тому числі і українського.

Робота М.Рожкова «Учебник истории всеобщей и русской» передбачалася на думку автора як посібник для повторення шкільного історичного курсу і закріплення результатів класної роботи [50, с. 3]. В 1924 р. вийшло українське видання цієї роботи. Автор виділяв в історії Росії та Заходу дев'ять етапів: первісний лад, суспільство дикунів, дофеодальне суспільство або суспільство варварів, феодальна революція, феодалізм, дворянська революція, панування дворянства (старий порядок), буржуазна революція, капіталізм. За структурою підручник відводив історії стародавнього світу 134 сторінки, середнім вікам – 112 сторінок, новому часу – 91 сторінку, новітньому періоду – 125 сторінок.

Оскільки в школах УСРР викладалася і історія України, то згадані видання були малопридатні для використання. Найбільшого застосування набула книга О.Єфименко «Історія українського народу». Вона була

написана ще в 1906 р., а в 1922 р. вийшла в українському виданні [24]. Ще більше підходила для шкіл нашого регіону робота О.Єфименко «Початковий підручник українсько-московської історії» [25]. Вона була написана спеціально для освітніх закладів Харківщини і викладала події не в звичному історичному порядку, а навпаки – від сучасності до минулого.

Серед літератури, присвяченої Північному-Сходу України, слід виділити «Історію Слобідської України» Д.Багалія, яка містила багатий історичний матеріал. Вчений розглядав такі аспекти дослідження краю: географію, заселення, побутове та релігійне життя, соціально-економічний розвиток, освіти [9]. Багалій наводив багато важливих фактів, що стосувалися в тому числі й історії населених пунктів сучасної Сумщини. Так говорячи про заселення Слобожанщини він за приклад брав селище Терни (Недригайлівський район): ««Люди приходили на слободи повсякчас, безупинно, як се можна бачити, наприклад, у слободі Тернах, куди у 1653 році прийшло 48 сімейств і потім приходило ледве не щороку по кілька десятків» [9, с. 30]. Ці вихідці, створивши численні слободи, заклали основу трьох слобідських полків: Сумського, Охтирського і Харківського [9, с. 154]. Характеризував автор і сотенні міста Слобожанщини. Серед них, зокрема, найліпша фортеця була в Лебедині – її стіна йшла навкруги на 1250 сажнів, мала 20 башт і 9 гармат. Стіна в Краснопіллі дорівнювала 3294 сажням з 14 баштами [9, с. 57-58].

Близькою за змістом до попередньої роботи, була праця В.Барвінського «Исторический очерк Харьковской губернии». В стислому вигляді автор подавав історичний розвиток Харківщини від її заселення (середина XVII століття) і до кінця XIX століття. Робота привертала увагу вчителів в першу чергу тим, що розглядала українське населення Слобожанщини, як носіїв особливої культури «зі своїми правами і звичаями, зі своїм ладом громадянського життя» [10, с. 9]. Автор докладно зупинявся на розкритті причин чому «на протязі небагато більше ніж через 100 років були знищені звичаї і вільності принесені українцями із Задніпров'я, які вони

оберігали від центрального уряду, але так і не зберегли». На думку В.Барвінського, це сталося через «відсутність єдності між суспільними групами» жителів Слобожанщини [10, с. 21].

Історичні знання набувалися учнями не лише за допомогою підручника, а й бралися з вивчення рідного краю. «Пояснювальна записка до програми історії в єдиній трудовій школі соціального виховання» для шкіл Роменської округи пропонувала таку методичку: «виходячи із ознайомлення дітей на малюнках та екскурсіях з певними явищами оточуючого життя, учитель переходить до минулого і спостерігає його розвиток від перших кроків до наших часів. Ця вся робота проводиться по можливості на ілюстративному матеріалі, причому першорядне значення має музей та екскурсії. Як наслідок подібного курсу діти матимуть деяку кількість історичного матеріалу, а головне, у них має утворитися ідея зміни життя, тобто елементи історичного процесу». В цьому ж документі наголошувалося на значенні місцевої історії: «Відповідну роль слід надати і історії Полтавщини: всі історичні процеси загальноукраїнські бажано простудіювати на матеріалі місцевім, а потім поширити їх на всю Україну і взагалі історію» [4, с. 45].

Вивчення історії в школах Роменщини у 1922 р. відбувалося відповідно до «Розкладу тижневих занять у трудових школах Полтавщини». На першому і другому році навчання профільною була дисципліна «навчання рідній мові й ознайомлення з оточуючим життям (розмови з географії, історії, природознавства)». На неї відводилось 14 годин на тиждень в першому класі (із 28 годин всього) та 16 годин в другому класі (із 30 годин всього). З третього по сьомий рік навчання учні вивчали «Історію культури України в зв'язку з історією культури всесвіту». В третьому класі на неї відводилось 4 години на тиждень, а з четвертого по сьомий – по 3 години на тиждень. Таким чином історичні знання виступали одним із інструментів вивчення основ наук (в 1 і 2 класах) через систематичне звернення у навчальній роботі школи до близького для дітей матеріалу. Використання історичного

матеріалу крім ознайомлення учнів з елементарними знаннями своєї місцевості, забезпечувало і пізнання світової культури (в 3-4 класах).

Нові комплексні програми, що почали запроваджуватися з 1924 р., ставили за мету максимально наблизити шкільне навчання до життя. Заради цього ліквідовувалася предметна система викладання, а зміст навчального матеріалу будувався за трьома основними темами: природа, праця і суспільство. «Пануючі до цього часу такі наслідки старої школи, як розподіл роботи по урокам в 40-45 хвилин, малі й великі перерви, дзвоники і т.д. віджили свій час, зараз не допомагають в роботі, а гальмують її. Необхідно відмінити старі форми розкладів уроків, відмінити дзвоники на уроки і перерви і надати право вчителям молодших груп вести свою роботу згідно вимогам нової методології і педагогіки (перерви робляться самим вчителем тоді, коли це необхідно і тягнуться вони стільки, скільки потрібно часу для відпочинку дітей після уроку). Теми вчителям брати: 1) із природи та її явищ, 2) із діяльності людей, 3) із життя суспільства» [6, с. 15].

У зв'язку з цим Чернігівський відділ народної освіти радив своїм окружним інспектурам з 1924 навчального року «притримуватись наступного: 1) якщо складно комплексувати всі предмети програми, то слід ставити за мету, в крайньому випадку, комплексувати близькі однорідні предмети: природознавство, фізику, географію, історію, історію культури та мовознавство; 2) де не можливо позбутися предметної системи, вдаватися до комплексування шляхом розробки окремих комплектів» [3, с. 2]. Надсилався в цьому документі і «Навчальний план семилітньої школи». При цьому в першому концентрі всі історичні знання передбачалось здобувати в комплексі «Суспільство». В другому концентрі «План» передбачав окремим навчальним предметом історію (таблиця 1).

Таблиця 1

Навчальний план (тижневий) Семилітньої школи соціального виховання. Перший концентр (чотирирічка) [3, с. 4-5].

Навчальний матеріал	I група	II група	III група	IV група
Природа	Комплекс 18 год. на тиждень	Комплекс 18 год. на тиждень	Комплекс 18 год. на тиждень	Комплекс 22 год. на тиждень
Праця				
Суспільство				
Російська або українська мова			2 год.	2 год.
Малювання і ліпка	2 год.	2 год.	2 год.	2 год.
Співи	2 год.	2 год.	2 год.	2 год.
Фізкультура	2 год.	2 год.	2 год.	2 год.
Всього	24 год.	24 год.	26 год.	32 год.

Другий концентр (трирічка)

Навчальні предмети	V група	VI група	VII група
Українська мова	3 год.	3 год.	3 год.
Математика	4 год.	4 год.	4 год.
Природознавство	4 год.	4 год.	4 год.
Фізика	3 год.	3 год.	3 год.
Географія	3 год.	3 год.	3 год.
Історія	3 год.	3 год.	3 год.
Російська мова	2 год.	2 год.	2 год.
Французька або німецька мова	2 год.	2 год.	2 год.
Гігієна		2 год.	2 год.
Співи	2 год.	2 год.	2 год.
Малювання	2 год.	2 год.	2 год.
Музика	1 год.	1 год.	1 год.
Всього	29 год.	31 год.	31 год.

Особливо підкреслювалося, що на другому концентрі, якщо години і розподіляються по окремим предметам, то це не є обов'язковим і служить більше для орієнтації. В подальшому на другому концентрі велося викладання суспільствознавства, складовою якого і стали деякі історичні знання.

На першому році навчання за комплексними темами вважалося неможливим вивчення історичного матеріалу пов'язаного з давнім минулим (навіть таких простих темах, як «житло первісної людини», «одяг первісної людини») через те, що «у дітей ще немає уявлень про довгі протяги часу» [43, с. 2].

Яким чином історичний матеріал використовувався на першому концентрі при вивченні комплексних тем ми можемо дізнатися із статті Л.Міловидова «Краєзнавство і підручник в школі». Автор подавав схему змісту окружного краєзнавчого підручника, локалізованого для зручності вчителів саме у відповідності до тем «Порадника соціального виховання» (1927 року видання). За змістом Л.Міловидов поділяв матеріал на дві частини: 1) округа і 2) округове місто. Перша частина складалася з таких розділів: I. Географічно-природниче описання округи (Природа). II. Виробничо-економічне описання округи (Праця). III. Суспільне життя округи (Суспільство). Саме в останньому розділі передбачалося застосування історичного матеріалу і вказувалося автором його місце в темах «Порадника». Тому на цьому розділі зупинимося докладніше:

«III. Суспільне життя округи («Суспільство»).

- 1.Коротка історія округи з давніх часів та пам'ятники минулого.
 - теми «Наше місто», «Місто та його околиці восени» та інші.
- 2.Дореволюційне життя округи, 1905 рік, Імперіалістична війна.
 - теми «Кривавий тиждень», «Лютнева революція» та інші.
- 3.Класовий склад населення округи, міського, сільського. Організоване (профспілки, Кооперативи Незаможних Селян) та неорганізоване населення. Громадські організації.
 - теми «Місто та його околиці восени», «Наша округа» (підтема), «Наше місто» та інші.
- 4.Радянське будівництво в окрузі (З'їзди Рад, Окрвиконком та його відділи, їхня робота; Райвиконкоми і інше).
 - теми «Місто і село», «Наше місто» та інші.

5. Культурне будівництво в окрузі (письменність населення, школи й охоплення ними дітей, кількість шкіл всіх типів; політосвітні установи та їхня робота: сельбуди, хати-читальні, клуби, школа лікнепу. Наукові установи, бібліотеки, музеї; кінофікація округи).

- теми «Зимові роботи на селі» (підтема «Громадське життя на селі»), «Підготовка до зими», «Наше місто» (підтема «Місто - осередок культурних багатств» та інші).

6. Охорона здоров'я в окрузі (лікарні, амбулаторії, поліклініка, робмед, диспансери, охорона дитинства тощо).

- теми «Охорона здоров'я дітей та підготовка до оздоровчої кампанії», «Туберкульозний триденник», «Охорона здоров'я» та окремі моменти багатьох інших тем.

7. Етнографія округи (вірування, секти, побут, знахарство, народне мистецтво, особливості мови населення, пісні, казки. Старий і новий лад у народній творчості).

- матеріал використовується при проробці частини тем сезонних, виробничих тощо)» [33, с. 69-72].

Крім того, вивчення минулого передбачалося і в другій частині місцевого краєзнавчого підручника. Тому докладно розглянемо і цей розділ:

«Частина друга: Округове місто

1. Географічне положення та природні умови міста, як чинники його зросту.

2. Населення міста. Історія міста. Зріст його. Революція та громадянська війна в місті. Місто після Жовтня.

3. Праця міського населення. Робітники, службовці, ремісники, кустарі, торговці та ін.

4. Промисловість та виробництво міста. Фабрики, заводи, майстерні.

5. Міське комунальне господарство: електрика, водогін, каналізація, трамвай та інше.

6. Торгівля міста. Ринок. Державна та кооперативна торгівля.

7.Зв'язок міста з селами округи та з іншими містами: економічний зв'язок, адміністративний, культурний. Залізниця, станція, пошта.

8.Самоврядування міста. Громадське життя в місті. Міська рада

9.Місто, як культурний центр. Розумове життя міста. Освіта, наука, література, газета, театри, кіно.

10.Історичні, культурні, мистецькі пам'ятники в місті.

Вся ця друга частина книжки буде використана при проробці таких тем: «Наш район», «Місто та його околиці восени», «Місто і село», «Наш завод», «Торгівля нашого міста», «Наше місто» та в інших виробничих темах, головним чином, міського варіанту [33, с. 72].

Як вказував Л.Миловидов джерелом для такого підручника мали служити краєзнавчі видання, матеріали окріно, статбюро, окрзему управління, окрплану, метеорологічних станцій, краєзнавчих гуртків та організацій тощо. Крім того школа повинна «1) використовувати краєзнавчий матеріал для вправ; 2) в процесі безпосередньої роботи перевіряти матеріали, факти, цифри, що подає книжка, шляхом вивчення свого села, району, міста; 3) брати з книжки фактичний та цифровий матеріал, неприступний для обслідування даною школою» [33, с. 72]. Отже, чином вивчення історичного матеріалу передбачалося здійснювати за допомогою творчих методів навчання, в першу чергу дослідницького. Але при цьому лише на третьому році навчання за комплексними програмами відбувається перехід від спостереження сезонних явищ до аналізу змін в русі від минулого до майбутнього. У зв'язку з цим суспільствознавчий матеріал ділився на дві частини: «історію» та «сучасність». Проте історія «ні в якому разі не повинна мати самодавлючого значення – вона тільки допоміжний спосіб для вироблення у дітей уявлень про зміни в соціальному житті на минулому свого краю» [43, с. 5]

Про те, які історичні знання набували учні на першому концентрі дають змогу з'ясувати робочі плани для вчителів, що розроблялися місцевими органами управління освітою. В 1929 р. Роменський окружний

відділ народної освіти видав «Робочий план праці на II триместр з 10-го грудня по 24 березня на 1929-1930 навчальний рік. Третя група трудової школи». Він передбачав наступне:

«Комплекс: Фабрично-заводська праця в місті – 34 дні.

I. Підтема: Організація фабрики чи заводу – 18 днів.

Досягнення з формального мінімуму: Суспільство – техніка праці. Машини. Двигуни природні та механічні. Продуктивність машин. Засоби постачання сировини. Індустріалізація та її значення в соціалістичній реконструкції промисловості. Нове будівництво в окрузі за п'ятирічкою.

Форми педагогічного процесу та дидактичний матеріал: Екскурсія до заводу з метою ознайомитись з цехами, устаткуванням, управлінням та взагалі з організацією заводу (в тих місцях, де її можна провести).

II. Підтема: Хто і як працює на заводі – 9 днів.

Досягнення з формального мінімуму: Суспільство – 7-годинний робочий день. Безперервний тиждень. Шкідливі підприємства. Страхова каса. Профспілки, як форми професійних об'єднань робітників.

III. Підтема: Громадсько-політичне життя робітників – 7 днів.

Досягнення з формального мінімуму: Суспільство – партійний та комсомольський осередки на заводі. Провідна роль ВКП(б). Організація культурного життя на заводі – клуб, червоні кутки, розваги тощо. Профспілка.

Форми педагогічного процесу та дидактичний матеріал: Провести екскурсію на завод з метою ознайомитись зі складом робітничої сили та громадсько-політичним життям робітників (там, де цю екскурсію можна організувати).

Комплекс: Зв'язок між містом і селом – 26 днів.

I. Підтема: Місто, як адміністративно-політичний центр – 8 днів.

Досягнення з формального мінімуму: Суспільство – класова організація міського населення: пролетаріат, дрібна й велика буржуазія. Диктатура пролетаріату й класова боротьба на селі та в місті.

Форми педагогічного процесу та дидактичний матеріал: Організувати екскурсію до міста з метою вивчення його розташування та головних культурних, громадсько-політичних, професійних установ.

II. Підтема: Обмін між містом та селом – 4 дні.

Досягнення з формального мінімуму: Суспільство – поняття про торгівлю: приватну, кооперативну, державну. Товар, добування й оброблення сировини. Транспортування на ринок. Кооперація – шлях до соціалізму.

III. Підтема: Транспорт, як засіб зв'язку між містом і селом – 10 днів.

Досягнення з формального мінімуму: Суспільство – транспортування на ринок продуктів виробу міста та села. Повне ознайомлення з товариством «Автодор». Значення та його роль.

IV. Підтема: Культурний зв'язок міста з селом – 4 дні.

Досягнення з формального мінімуму: Суспільство – єднання міста з селом. Диктатура пролетаріату й класова боротьба на селі та місті.

Примітка: Протягом II триместру в третій групі маємо опрацювати такі політичні теми:

1. Кривавий тиждень – 6 днів.
2. Перевибори рад – 5 днів.
3. День червоної армії – 3 дні.
4. День жінки-робітниці – 1 день.
5. Дні пам'яті Шевченка та лютневої революції – 6 днів.
6. Паризька комуна – 2 дні» [4, с. 1-8].

В «Плані краєзнавчої роботи для сільських трудових шкіл першого концентру на третій триместр», що був розроблений Воронізьким краєзнавчим гуртком і використовувався в практичній діяльності шкіл Глухівської округи, в комплексі «УСРР та СРСР» учні мали провести таке суспільно-історичне «знайомство-дослідження: органи найвищої влади в УСРР, КП(б)У та її місцеві організації, Конституція СРСР, профспілки, ВУРПС. Складання схем та діаграм» [39, с. 12].

Як впливає із вищезазначеного, процес вивчення історичного матеріалу школярами був переобтяжений завданням насадження більшовицьких ідеалів. Ще більше це стосувалося другого концентру, де окремою дисципліною викладалося суспільствознавство. В школах Роменщини на суспільствознавство відводилось 4 години на тиждень в кожній із трьох груп (5, 6, 7 роки навчання), про що свідчать навчальні плани Полтавської інспектури народної освіти. Але при цьому тенденційно підбирався не лише матеріал для вивчення, а і сам його розгляд був спрямований на гальмування процесу формування в учнів самостійних поглядів. Наприклад в 6 класі опрацьовувалася суспільствознавча тема «Видобувна промисловість». Вона передбачала такі історичні екскурси у XVIII та XIX століття: а) промисловий переворот в Англії, економічні та соціальні передумови його в першій половині XVIII сторіччя; б) Нові винаходи XVIII сторіччя [54, с. 60].

При розгляді цих питань вчителі спиралися на методичну літературу, зокрема російське видання «В помощь обществоведоу». Відповідно до нього тема «Промисловий переворот в Англії» пророблялася школами в такий спосіб: «первый урок начинается с беседы о современной Англии. Все мы являемся свидетелями ожесточенной классовой борьбы, борьбы труда и капитала в Англии. Мы видели героическую забастовку английских горняков, борьба закончилась поражением, но горняки не сломлены. Они снова соберут свои силы и выступят на борьбу. Почему? Это не первая схватка труда с капиталом и т. д. Учащиеся подводятся к следующим вопросам: 1) Когда и каким образом создалась рабочая армия, героически выступающая против сильнейшего врага – капиталиста. 2) Когда и при каких условиях выросла эта сила капиталиста. 3) Когда и каким образом была создана эта высокая техника. Вопросы эти приводят нас к истокам капитализма. Это дает нам возможность «взять» капитализм таким, каким он есть, как он возникал. «Для этого нужно изучить главы «Капитала» по Марксу, посвященные первоначальному накоплению и показать ребятам, из

чого ростет капіталізм, як он возникает, как началось все с дикого грабежа, и как этот грабеж лежит в основе всего» (М. Н. Покровский)» [54, с. 62].

В 7-му класі вивчалася тема «СРСР і світове господарство». Ось як вона мала викладатися за «Порадником соціального виховання» (1926 рік).

«Тема: 1. СРСР і світове господарство.

Розділ: а) Доба фінансового капіталізму. Імперіалізм.

Дидактичний матеріал: Зовнішня політика СРСР. Зовнішні торгівля. Мапа світового господарства. Світові райони виробництва головних продуктів живлення. Промислові райони сировини й металургії. Міжнародні шляхи сполучення й торгівлі. Концентрація й монополізація виробництва. Централізація капіталу. Фінансовий капітал, форми капіталістичних об'єднань тощо.

Примітка: Підтема має на меті з'ясувати неминучість воєн за капіталістичної системи господарства і шкідливість для пролетаріату таких угодовських партій» [54, с. 64]. Як бачимо із «Приміток» вивчення теми базувалося на чіткому ідеологічному підґрунті. Оскільки більше ніяких коментарів «Порадник» не мав, то при вивченні цього матеріалу вчителі України працювали за російською програмою ГУС'у (Державної Вченої Ради). Ось що він передбачав:

«Розвиток капіталізму в кінці ХІХ століття» (16 годин).

Дану тему зручно розділити на дві роботи:

- 1. Економічна характеристика імперіалізму.*
- 2. Поділ світу між найбільшими капіталістичними країнами.*

Вступна бесіда на 2 години. Учні повинні згадати характерні риси капіталістичного ладу, відомі їм із курсу 6 року навчання: товарне господарство, приватна власність на засоби виробництва, наймана праця, а також головня протиріччя капіталістичного ладу: анархію виробництва, класову боротьбу.

Далі повинні бути з'ясовані ті моменти, до яких призводить розвиток капіталізму, а саме: концентрація і централізація капіталу. Капіталістичні

об'єднання. Сила капіталістичних об'єднань. Монополія і конкуренція. Банки. Банки і промисловість. Фінансовий капітал. Вивіз капіталу. Колонії й напівколонії.

Потім вказуються основні запитання на які учні повинні дати відповіді:

1. Чому з розвитком капіталізму утворюється укрупнення капіталу.
2. Як утворюється укрупнення капіталу.
3. Як утворюється товарне виробництво і т. д.

Для проробки цієї підтеми намічається такий розподіл часу:

Робота 1. (Економічна характеристика імперіалізму)

- а) вступна бесіда – 2 год.
- б) робота з книжками – 4 год.
- в) заключна бесіда – 1 год.

Робота 2. (Поділ світу між найбільшими капіталістичними країнами)

- а) вступна бесіда – 1 год.
 - б) робота з книжкою – 4 год.
 - в) заключна бесіда – 2 год.
- Контрольна робота – 2 год.

Всього – 16 год.» [54, с. 63-64]. А ось які знання, пов'язані з історією, були засвоєні учнями старшого концентру по суспільствознавству в 4-й роменській школі за перший триместр 1929 навчального року під керівництвом вчителя М. Козлової: «Поділ міста за соціальним становищем до революції і після. Велике місто, як центр робітничого класу. Керівна роль робітничого класу. Життя робітників і селян до Жовтневої революції. Боротьба за покращення становища. 1905 рік. Ленські події. Світова війна. Історія Жовтневої революції в Росії і на Україні. Громадянська війна. Поняття про компартію, як авангард робітничого руху і комсомол – зміну партії» [5, с. 26].

Виходячи із вищевикладеного, ми можемо зробити висновок, що якщо на першому концентрі історичний матеріал здобувався методом дослідження пам'яток рідного краю завдяки такій формі навчання як екскурсія, то на

другому концентрі дидактичний матеріал брався переважно з підручника і домінувала книжно-лекційна форма навчання. Саме цю тенденцію констатував методичний комітет Роменської округи в своїх тезах «Краєзнавство в трудовій школі» від 6.06.1926 р. а також закликав подолати її: «що стосується викладання других дисциплін і особливо суспільствознавства, то воно й до цього часу в значній більшості шкіл залишається словесним, догматичним, а не дослідним, в цьому напрямку й до цього часу панує схоластичність старої віджившої школи. До суспільствознавства також, як і до природознавства шлях лежить через краєзнавство. Це є природний шлях і коли ми відкинемо викладання по книжці й зацікавимося життям краю, нам буде легко зацікавити в цьому і дітей». Цей документ пропонував вчителям Роменщини провести етнографічне, статистично-економічне і історичне вивчення села. В галузі історичного дослідження «вчитель може зробити багато в напрямі фіксації матеріалу, який відноситься до нової історії, головним чином до історії революційного часу. Це може допомогти в справі складання монографій по історії села» [5, с. 2]. В Тезах пропонувався план суспільствознавчого дослідження населеного пункту.

На першому концентрі мав пророблятися такий матеріал в темах комплексів:

Перший рік навчання: Харчі. Одіж. Житло. В Примітці зазначалося: «Весь матеріал повинен бути вивчений шляхом екскурсій, бесід, спостережень і трудових процесів»

Другий рік навчання: Безпосередній труд на селі, як засіб до задоволення потреб людини – 1) Хліборобство, 2) Скотарство, 3) Бджільництво, 4) Садівництво, 5) Риболовство і полювання, 6) Звідки береться полотно, сукно, ситець, 6) Житло, 7) Трудова сім'я. В Примітці вказувалося «бажано, щоб діти вміли робити моделі сільськогосподарського знаряддя й ознайомилися із знаряддям інших місцевостей СРСР»

Третій рік навчання: Що дає село місту і що дає місто селу – 1) Харчі, 2) Одяг і взуття, 3) Житло, 4) Організація праці в місті і на селі, 5) Керуюча роль міста в організації політичного життя.

Четвертий рік навчання: Весь матеріал пророблювати по плану для старшого концентру, але на основі науково-матеріалістичного розуміння історичного процесу [5, с. 2].

Як бачимо робота шкіл Роменської округи за цим планом сприяла поширенню дослідницького методу навчання в практиці освітніх закладів, але разом з тим учні першого концентру майже не отримували знань по історії. Дуже мало таких знань пропонувалося і в плані для другого концентру. Він складався з таких розділів: 1. Господарство; 2. Селянське подвір'я; 3. Соціальні відношення; 4. Віра, культура, стан села. В розділі «Господарство» лише перші два пункти (із 14) були пов'язані із минулим часом – «1) Назва й історія села та розмір його, 2) Населення а) колишній його розподіл (козаки, селяни, міщани і т.д.), б) розподіл по релігії». В розділі «Соціальні відносини» теж лише два пункти пропонували роботу з історичним матеріалом: «28) Спогади про управління минулих часів. Поміщик за часів кріпацтва. Панщина; 29) Порівняйте права сходу й старост після кріпацтва з правом сільради. Вплив земського керівництва й Волостного управління на справи села перед революцією. Право на вибори до революції і тепер». І нарешті в розділі «Віра, культура, стан села» передбачався такий пункт: «Обряди які залишилися від язичества. Обряди погребань, одруження і інше. Повір'я» [5, с. 3]. Таким чином із 56 пунктів вказаного плану для вивчення суспільствознавства на красознавчому матеріалі в другому концентрі, лише 5 пунктів так чи інакше пов'язувалися з історією, а решта являли собою соціологічне дослідження сучасності.

Варто наголосити, що радянська трудова школа повинна була не лише знайомити учнів з оточенням, а й впливати на нього, поліпшуючи матеріальні і соціальні умови життя свого краю. Вважалося хибним розглядати будь-який матеріал без його взаємозв'язку з виробництвом.

Відображенням подібного підходу стала, наприклад, стаття К.Дубняка «Підвищення врожайності і краєзнавство». Автор давав таку аргументацію на користь трудової діяльності школи: «Радянській державі не треба «чистої» науки, як і «чистого» краєзнавства. Радянська наука і краєзнавство повинні бути виробничими» [23, с. 4].

Ця тенденція стосувалася і суспільствознавства, яке, як нами відмічалось раніше, мало викладатися в першу чергу на основі місцевого матеріалу. Прикладом такого «виробничого» застосування суспільствознавства може служити «Розгорнутий комплекс для 4-ї групи «Весняна засівкампанія та підвищення врожайності», що був розроблений Роменською окружною інспектурою народної освіти (26 січня 1930 р.). Формальний мінімум знань із суспільствознавства в цьому комплексі передбачав засвоєння такого матеріалу: «Заходи Комуністичної партії та Радвлади в справі підвищення врожайності. Головні перешкоди в цій роботі. Шкідлива роль релігії в селянському господарстві. Відпуск кредитів на весняну засівкампанію. Контрактація та її значення в перебудові сільського господарства. Усуспільнення селянських господарств, як один з чинників до переходу на велике соціалістичне господарство. Колективізація та здійснення її в житті (постанови ХУ Партз'їзду).

Часто до суспільствознавства в комплексних програмах вносилися зміни відповідно до стратегічних соціальних завдань радянської влади. Це стосувалося в першу чергу згаданої вище колективізації. Наведемо ще один приклад із практики діяльності Роменської 4-й трудової школи. В 1929-1930 навчальному році за перший триместр по суспільствознавству в ній був вивчений такий матеріал: «Переваги колгоспів у зв'язку з культурною обробкою землі. Роль кооперації в справі осінньої заготівлі. Їжа людини тепер і раніше. Харчування різних класів населення. Приручення диких тварин і зброя для боротьби. Вогонь і приготування їжі. Посуд раніше і тепер. Одяг різних класів суспільства. Одяг первісної людини» [5, с. 18].

У позанавчальній діяльності історична освіта реалізовувалася шляхом історико-краєзнавчої роботи. Так відомий український археолог М.Макаренко для дослідження курганів рідної Роменщини розробив Програму (12 запитань) для місцевих шкіл по збору відомостей про кургани і городища [31, с. 6-7].

З метою вивчення населених пунктів України журнал «Краєзнавство» в 1927 р. запропонував освітянам «Програму опису села». Вона складалася з трьох частин: «Природа», «Економіка», «Побут». З історичними дослідженнями в ній пов'язувалися розділи «Історія заселення», та «Пам'ятки старовини», що увійшли до третьої частини програми «Побут». Стосовно першого розділу то школи мали встановити «Хто були перші поселенці. Звідки вони прийшли. Становище населення під час кріпацтва (вільні, панські, козаки та ін.). Чи зберігаються які документи про історію села і де саме». В «Пам'ятках старовини» журнал радив учням та вчителям встановити «Чи є навколо села могили, городища та інші старовинні земляні спорудження. Чи є залишки старовинних будівель. Що збереглося до цього часу. Які речі старовинного побуту зберігаються в селі і у кого саме» [43, с. 16].

В Глухівській окрузі за цією анкетною було досліджено біля 45 сіл. Ось, наприклад, як були проведені історичні розвідки школою хутора Богданівки (знаходився за 8 кілометрів від м. Шостки): «Історія заселення. Старі люди кажуть, що років сто назад тут уже було дворів шість. Це були: Кохтілі, Бойки, Лавренки. Є докази, що ці люди прийшли сюди з Вороніжа. Років сто назад тут поселився пан Матвієвський. Рід Матвієвських вимер і добро перейшло до їхнього приймака Дорошенка, а від Дорошенків знов перейшло до їхнього приймака Ушинського. Стара баба Ушинська жила до революції десь в Києві, чи що. Пам'ятки старовини. В хуторі є могилки здебільшого з дерев'яними пам'ятниками (хрестами) переважно без надписів. Один кам'яний, але він поставлений недавно й великого значення для краєзнавства немає. Останків старовинних будинків немає. Речі старовинного побуту

можливо і є в хуторі, але поки-що невідомо» [2, с. 41]. Не дивлячись на незначний науковий результат цієї роботи, найважливішим було те, що школярі самостійно аналізували історичний матеріал та знаходили його шляхом спостережень, залучаючи відомості сільради та розповіді односельчан.

У Велико-Писарівському районі учнями збиралися та досліджувалися знайдені під час екскурсій випадкові історичні знахідки (кам'яні молотки, стародавній посуд, зброя, гарматні ядра, прикраси тощо). Була впорядкована нумізматична колекція, обслідувані церковні архіви й використано їх матеріали для дослідження місцевої історії. В результаті спільної праці учнів та вчителів були складені такі історичні нариси: «1) «Вольновський монастир у XVII та XVIII столітті», 2) «Город Вольний Курган та російські села В-Писарівського району», 3) «Минувшина села Ямного», 4) «Заробітки писарівського селянства в їх історичному наростанні», 5) «Історія слободи Великої Писарівни за 200 років», 6) «Історіографія В.-Писарівського району», 7) «Поміщики В.-Писарівського району»,. Крім того вчитель В.-Писарівської семирічки П.Сапухін був автором ряду статей у педагогічних виданнях України стосовно методики вивчення історії в школах: 1) «Музейна робота в школі» («Шлях освіти», 1926 рік, № 3), 2) «Дослідна робота в справі вивчення історії місцевого краю» («Шлях освіти», 1925 рік, № 11), 3) «З досвіду археологічної роботи школярів» («Радянська освіта», 1928 рік, № 7-8), 4) «Справа з місцевими архівами» («Радянська освіта», 1926 рік, № 11), [26, с. 80].

Ще однією формою позанавчальної історичної освіти у школах 1920-х років було створення та обслуговування шкільного музею. Вчитель із семирічної школи В.-Писарівки П.Сапухін класифікував шкільні музеї таким чином: першим і «найпоширенішим по наших школах є музей наочних приладів та дитячих виробів. Експонати розташовували в ньому за відділами, приблизно тотожним колишнім шкільним предметам, як ото – географія, природа, історія, мова тощо. Педагогічна вартість такого музею невелика.

Але це, кінець-кінцем, щось краще за ніщо» [52, с. 71]. Справжнім музеєм П.Сапухін вважав такий, що об'єднує найголовніші принципи школи 20-х рр. – комплексність і виробничий ухил: «Змістом музей мусить бути краєзнавчим, формою – комплексовим» [52, с. 71]. Вчитель пропонував розподіляти матеріал не за колишніми шкільними предметами (історія, географія, мова та ін.), а враховуючи комплексний підхід по вертикалям – природа, праця, суспільство [52, с. 73].

Використання історичних даних П.Сапухін передбачав у розділі «Суспільство», а конкретно в експозиціях музею: «Етнографія, побут, народна творчість», «Минувшина району» пов'язувалась педагогом з таким матеріалом: «Археологічні дослідження. Боротьба із степовиками. Колонізація. Заснування кожного з сіл району і найголовніші історичні події в їх житті. Як складалося у районі закріпачення селян. Поміщики району. Революційна боротьба в районі». «Етнографія, побут, народна творчість» мала давати учням таку інформацію: «Вулиця, садиба, житло. Одяг, прикраси, харчування. Свята, розваги, обряди. Пісні, народні оповіді, легенди, взагалі місцевий фольклорний матеріал. Кобзарі, лірники, співаки, музики. Місцеві забобони. Ластівки нового побуту селянського» [52, с. 75]. Робота дітей по наповненню шкільного музею історичними матеріалами будувалася на основі тих-же методів, що домінували і в навчальній діяльності учнів, а саме – екскурсійного, трудового, дослідного, спостережень. Здобута таким чином історична інформація «лабораторно оброблялася, всебічно вивчалася, аналізувалася підсумовувалася. На її підставі діти робили ті чи інші наукові висновки, звіряли їх з підручниками, доповнювали читанням, поясненнями вчителя, відповідними бесідами» [52, с. 77].

Крім того шкільний музей дозволяв учням засвоювати і певні трудові процеси:

«а) уміння вимити, вичистити, витерти річ, пришити, приклеїти, прибити, закріпити, підвісити експонат, накрити склом.

б) Уміння зробити шухляду, поличку, клітку, відрізати шматок картону, фанери, дошки, зробити коробку з картону.

в) Профарбувати, протравити, відшліфувати ті дошки, фанеру, що їх призначено для експонатів» [38, с. 51]. Активно застосовувався музей і в навчальній роботі школи, як наочно-ілюстративний метод засвоєння історичного матеріалу. П.Сапухіним перераховувались такі форми цієї діяльності: «1) провадження окремих занять з дітьми в самому музеї біля певних його експонатів; 2) демонстрація окремих експонатів музею під час занять у класі; 3) самостійна лабораторна й дослідна робота учнів по певних завданнях над різними експонатами музею: колекціями, документованими й архівними матеріалами, всілякими іншими речами, що їх в музеї зібрано» [52, с. 78].

В ході дослідження вдалося встановити, що школи активно брали участь у створенні і діяльності краєзнавчих організацій. Так Конотопське Округове Товариство Краєзнавства після свого організаційного сформування 10 липня 1927 року, звернулося через Окрнаросвіту до всіх семирічних шкіл з відозвою утворити на місцях краєзнавчі гуртки. В результаті у 18 населених пунктах вони були утворені і нараховували близько 600 членів]. Конотопське Товариство для методологічного керівництва периферійною роботою створили такі секції: Економічну, Природничу, Історичну та Етнографічну [31, 70]. В нашому дослідженні нас цікавить діяльність двох останніх. Етнографічна секція склала робочі програми й надіслала їх до гуртків, але жодного матеріалу у відповідь не отримала. Лише «т. Руденко виконав працю на тему: «Населення Конотопської округи, його національний склад і рідна мова». А от Історична секція «зібрала великий матеріал по історії Конотопу за перші 200 років його існування. Цей матеріал 20-го жовтня (1927 року) було зачитано як у м. Конотоп так і в м. Батурині» [26, с. 70-71].

В 1922 р. був заснований краєзнавчий гурток у Велико-Писарівській семилітній трудовій школі. Очолював його вчитель-філолог П.Сапухін. З археології та історії гуртком досліджувалися археологічні знахідки, церковні

архіви, видано два рукописних збірники з матеріалами до місцевої історії, складено сім історичних нарисів рідного краю [26, с. 80].

В 1924 р. був заснований краєзнавчий гурток при семирічці с. Вороніж Шосткінського району. Він мав на меті вивчення не лише свого населеного пункту, а й усього району, на чолі гуртка стояв П.Богуславський. Діяльність гуртка велась у двох напрямках: а) влаштовувались засідання на яких заслуховувались доповіді і складались плани діяльності, б) проводилась практична дослідна діяльність. Теми доповідей охоплювали такі питання: 1) Вороніж та життя і творчість видатного земляка П.Куліша; 2) краєзнавство в школі; 3) план краєзнавчої роботи в школах I концентру та локалізація шкільних програм; 4) роль Воронізького краєзнавчого гуртка та його участь у районних виставках 5) техніка краєзнавчих екскурсій;; 6) завдання краєзнавчих музеїв. Серед практичної роботи гуртка варто визначити такі форми роботи: 1) Обслідування торфовиськ в околицях села у зв'язку з будівництвом ставка; 2) обслідування с. Вороніж та складання докладної карти у зв'язку з електрифікацією; 3) обслідування вапняків і каменярень; 4) складання колекції місцевої кераміки та виробів із гіпсу; 5) вивчення ґрунтів; 6) обслідування місцевих колгоспів; 7) обслідування археологічних знахідок на місці старовинної фортеці; 8) збирання місцевого фольклору, місцевих вишивок, місцевих рослин і комах [26, с. 76].

Велике значення в наданні історичної освіти дітям відіграла взаємодія шкіл та окружних краєзнавчих музеїв. Власне самі педагоги і виступали одними із організаторів таких музеїв. Наприклад, освітяни Охтирщини зауважували, що «в той час, коли Академія Наук друкує спеціальні книжки за Охтирські пам'ятки ново-кам'яної та бронзової доби, вчитель не має змоги чим ілюструвати дітям свою розмову про епоху первісної людини». Тому завдяки зусиллям, в першу чергу, педагогів із квітня 1928 року почав діяти краєзнавчий музей у м. Охтирка. В складі організаційної комісії по його утворенню із 5 чоловік – 3 були освітянами: Е.Дідич, Д.Оріхів і О.Правдюк. Ще до відкриття музею налічувалось більше

1000 експонатів за інвентарною книгою, які поділялись на 12 колекцій, 5 із яких так чи інакше пов'язувалися з історією: «Історія (картини, документи, фотографії й різні предмети Охтирщини) – 164 експоната; Археологічні збірки – 84 експоната; Етнографія (головним чином вишивки та різьбярство) – 32 експоната; Громадянська війна на Охтирщині – 31 експонат. Релігія (старовинні культові речі) – 40 експонатів;» [26, с. 78].

В 1919 р. був заснований художньо-історичний музей імені Т.Шевченка в м. Лебедині. В 1924-1925 рр. його відвідало близько 8000, осіб із яких 540 були учні. В 1926 р. при музеї було створено екскурсійне бюро, яке мало на меті організацію екскурсій по м. Лебедину та району. «Через бюро пройшло 32 екскурсії з загальним числом 662 чоловіка, головним чином учнів – 310». Цим же бюро було видано і 15 пропусків для відвідування таких екскурсійних пунктів: «держмлин, агропункт, електростанція, радіостанція, друкарня, бджоляне товариство, ветеренарно-зоотехнічний пункт, на станцію до паротягу, у музей мисливства». Із 268 відвідувачів цих об'єктів 142 були учнями.

Таким чином в практиці школи 20-х років у навчальному процесі основна увага при вивченні розвитку людської цивілізації зосереджувалась вчителями на проблемах сучасності: цілі і завдання радянської влади сприймалися як абсолютна цінність, в той-же час історичне минуле було вторинним, як підготовчий етап до утвердження нового. У відповідності до принципів побудови комплексних програм самостійні курси історії в школах були ліквідовані. В молодших і середніх класах вивчались так звані комплексні теми («Село», «Місто», «Святкування 1 Травня» і інші), що передбачали окремі відомості з історії досліджуваних явищ. В старших класах викладалося суспільствознавство до складу якого в якості елементів входили деякі історичні знання, переважно узагальненого характеру.

Разом з тим силами педагогів нашого краю велися активні пошуки найбільш результативних форм і методів викладання суспільно-історичних дисциплін. При цьому історична освіта здобувалася школярами не лише в

навчальній, а і в позанавчальній роботі школи. Великого значення набув започаткований в той час досвід використання краєзнавчого матеріалу при вивченні історії, проведення історичних екскурсій школярами та взаємодія з краєзнавчими музеями і організаціями.

На кінець 20-х років школи України набули достатнього досвіду активної навчальної роботи з історичним матеріалом. Багато з цього, а саме: міжпредметні зв'язки, поєднання історичного матеріалу і сучасності, використання в навчанні пам'яток рідного краю, самостійність учнів в набутті історичних знань, являється актуальним і в сучасній школі.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження вдалося прийти до таких загальних висновків.

Тема історичної освіти міжвоєнних десятиліть в Україні залишається однією з найбільш цікавих для вітчизняної та зарубіжної історіографії. Проте, незважаючи на значну привабливість, її розробка не може вважатися цілком завершеною. Це обумовлюється появою великої кількості джерел, які стали доступними науковцям лише в останні роки, а також неоднозначністю подій 1920-30-х років, що дає підстави для різних інтерпретацій. Отже, шкільна історична освіта в Україні у період 1920-х років не була предметом спеціальних робіт, автори розглядали це питання тільки в загальних рисах, або зосереджували свою увагу на вивченні історії України та суспільно-політичних процесах у педагогічному середовищі.

Для виконання повноцінного дослідження історіографічна база була доповнена п'ятьма групами історичних джерел: матеріалами Державного архіву Сумської області; нормативними документами партійних, державних та освітніх органів, представлених у збірках документів; навчальними планами та програмами трудових шкіл; публікаціями учителів та методистів у періодичних виданнях того часу; навчальною літературою того часу. Окреслений комплекс джерел дозволяє всебічно дослідити неоднозначні процеси у становленні радянської системи шкільної історичної освіти у 1920-ті роки.

Становлення шкільної історичної освіти в УСРР було нерозривно пов'язане з найважливішими етапами соціального будівництва в Україні та СРСР. Ідеологічні потреби суспільства того часу та соціальна практика обумовили процес становлення змісту шкільної історичної освіти.

Ліквідація самостійного шкільного курсу історії і заміна його суспільствознавством на основі програм 1921 року була привнесена в Україну із Росії. В школах України використовувалися російські підручники

і навчальні плани. В умовах відсутності обов'язкових централізованих навчальних планів і програм велике розповсюдження в 20-ті роки отримало створення місцевих нормативних документів школи. Активну участь в їх розробці приймали вчительські сили нашого краю. Різноманітність планів і програм сприяла демократизації освіти в Україні.

Разом з тим ліквідація самостійного шкільного курсу історії, відмова від стабільних планів, програм і підручників, від оцінювання знань учнів, від вивчення віддалених епох, пояснювалися слабкістю педагогічної науки того часу та ігноруванням досвіду дореволюційної школи. При вивченні розвитку людської цивілізації переважали класові підходи, нетерпимість до інших думок в оцінці минулого.

Пошук шляхів будівництва нової школи, необхідність якомога тісніше пов'язати навчання в школі з оточуючим життям, вирішенням соціальних завдань того часу, привели до введення в Україні з 1924 навчального року (за прикладом Росії) комплексних програм. В результаті цього ліквідовувалася предметна система навчання, а історичні знання стали повідомлятися учням безсистемно в залежності від тем, що вивчалися в комплексі. Орієнтація комплексних програм на проблеми сучасності з пропагандою нового способу життя обумовили вивчення тільки того історичного матеріалу, який був пов'язаний з комплексними темами, соціологізацію знань, засилля класових оцінок і орієнтацію виключно на потреби сучасності, позбавлення школярів знань, які не входили до комплексів – історії різних країн і народів, їх культурних і національних багатств. Таким чином історія із предмету, який займав провідне місце в системі шкільного навчання, перетворилася в 20-ті роки в розрізнені «історичні екскурси». Все це негативно відбилося на загальному рівні історичної підготовки школярів, формуванні в них історичного мислення і громадянської свідомості.

Крім того, представлений далеко в неповній мірі матеріал по історії України не забезпечував об'єктивних знань школярів про минуле свого народу. Тенденційна форма викладення історії України із замовчуванням

багатьох історичних фактів на догоду правлячому режиму, стала закономірним результатом цілеспрямованої державної політики.

Особливістю цього періоду розвитку шкільної історичної освіти була постійна дискусія серед педагогів про зміст та практику засвоєння історичних знань, місце історії в шкільній освіті, співвідношення матеріалу по історії і сучасності, комплексному викладанню історії в курсі суспільствознавства.

З'ясовано, що у навчальному процесі школи основна увага зосереджувалась вчителями на проблемах сучасності: цілі і завдання радянської влади сприймалися як абсолютна цінність, в той-же час історичне минуле було вторинним, як підготовчий етап до утвердження нового. У відповідності до принципів побудови комплексних програм самостійні курси історії в школах були ліквідовані. В молодших і середніх класах вивчалися так звані комплексні теми («Місто», «Село», «Святкування 1 Травня» і інші), що передбачали окремі відомості з історії досліджуваних явищ. В старших класах викладалося суспільствознавство до складу якого в якості елементів входили деякі історичні знання, переважно узагальненого характеру. Учителя вели активні пошуки найбільш результативних форм і методів викладання суспільно-історичних дисциплін.

Історична освіта здобувалася школярами не лише в навчальній, а і в позанавчальній роботі школи. Великого значення набув започаткований в той час досвід використання краєзнавчого матеріалу при вивченні історії, проведення історичних екскурсій школярами та взаємодія з краєзнавчими музеями і організаціями.

На кінець 20-х років школи України набули достатнього досвіду активної навчальної роботи з історичним матеріалом. Багато з цього, а саме: міжпредметні зв'язки, поєднання історичного матеріалу і сучасності, використання в навчанні пам'яток рідного краю, самостійність учнів в набутті історичних знань, являється актуальним і в сучасній школі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Матеріали Державного Архіву Сумської Області

1. Ф. Р-1747 Путивльський повітовий відділ народної освіти, Оп. 1. Спр. 2, арк. 143-151.
2. Ф. Р-2322 Інспектура народної освіти виконавчого комітету Глухівської окружної ради. Оп. 2. Спр. 89, арк. 36-42.
3. Ф. Р. 4563 Окружна інспектура народної освіти Конотопського окружного виконавчого комітету. Оп. 1. Спр. 37, арк., 1-5.
4. Ф. Р-5600 Відділ народної освіти виконавчого комітету Роменської повітової ради. Оп. 1. Спр. 96, арк. 45-55.
5. Ф. Р-5747 Роменська семирічна трудова школа № 4 повітового відділу народної освіти м. Ромни. Оп.1. Спр.34, арк. 18-19; 26-27.
6. Ф. Р-6764 Охтирський районний комітет селянської взаємодопомоги м. Охтирка. Оп. 1. Спр. 17, арк. 13-17.

Опубліковані джерела

7. Александров О. Суспільствознавство в другому концентрі трудової школи // Шлях освіти. 1929. № 1-2. С. 48-56
8. Арнаутов В. Суспільствознавство в школі соціального виховання // Радянська освіта. 1926. № 7. С. 1-9.
9. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Основа, 1990. 256 с.
10. Барвинский В. Исторический очерк Харьковской губернии. Харьков: Союз, 1918. 22 с.
11. Бранденбергер Д. Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931-1956 гг.). С-Петербург: ДНК, 2009. 416 с.
12. Бущик Л. Вопросы преподавания истории СССР: Пособие для преподавателей сред. школы. Москва: Изд. Академии педагогических наук РСФСР, 1949. 212 с.

- 13.Бущик Л. Н. Очерк развития школьного исторического образования в СССР. Москва: Из-во АПН РСФСР, 1961. – 540 с.
- 14.Бюлетень губерніального відділу народної освіти на Полтавщині. Ч.4, серпень 1922. 32 с.
- 15.Бюлетень губерніального відділу народної освіти на Полтавщині. Ч.5-6, вересень-жовтень 1922. 32 с.
- 16.Виговський М. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. Київ, 2005. 308 с.
- 17.Волобуєв П., Мостовий П. Краєзнавство в трудовій школі. Харків: ДВУ, 1926. 101 с.
- 18.Гофман Ф. Суспільствознавство в старших групах трудової школи // Радянська освіта. 1926. № 2. С.36-44.
- 19.Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965). Київ: Рад. школа, 1966, 260 с.
- 20.Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ: Наук. Думка, 1991.
- 21.Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. Київ: Лыбидь, 1991. 400 с.
- 22.Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Знання, 1991. 240 с.
- 23.Дубняк К. Підвищення врожайності і краєзнавство // Краєзнавство. 1928. №6-10. С. 1-4.
- 24.Єфименко О. Я. Історія українського народу. Вип. 1, 2. Харків: ДВУ, 1922. 166 с.
- 25.Єфименко О. Початковий підручник українсько-московської історії. Харків: Вид-во Союз, 1919. 90 с.
- 26.Життя краєзнавчих організацій // Краєзнавство. 1928. № 6-10. С. 70-71; 77-80.

27. Зиновьев М. Очерки методики преподавания истории: пособие для учителя. Москва: АПН РСФСР, 1955. 182 с.
28. Кулінич О. Історія в трудовій школі // Радянська освіта. 1929. № 5. С.40-44.
29. Кулінич О. Програмні матеріали з суспільствознавства старшого концентру // Шлях освіти. 1930. № 3. С. 82-88
30. Лень І. Про принципи побудови «Програмних матеріалів для 2-го концентру трудових шкіл» // Шлях освіти. 1930. № 3. С. 78-82,
31. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии. Сборник топографических сведений. Полтава: Из-во уч. архивной комиссии, 136 с.
32. Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). Київ, 2003. 302 с.
33. Миловидов Л. Краєзнавство і підручник в школі // Шлях освіти. 1928. № 10. С. 69-72.
34. Мостовий П. Про викладання історії в трудовій школі // Радянська освіта. 1928. № 4. С.68-73
35. Нариси історії українського шкільництва. 1905-1933: Навч. посібник / За ред. О. В. Сухомлинської. Київ: Заповіт, 1996. 304 с.
36. Народное образование в СССР / Сб. документов 1917-1933 гг. Москва: Педагогика, 1974. 523 с.
37. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. (1917–1941 гг.) / Отв. ред Н. Кузин, М. Колмакова, З. Равкин. Москва: Педагогика, 1980. 456 с.
38. Павловський В. Принципи організації шкільного музею // Рад. освіта. 1927. № 6-7. С. 46-51.
39. План краєзнавчої роботи для сільських трудових шкіл першого концентру на третій семестр. Глухів: Червоне село, 1926. 12 с.
40. Покровский М. Н. Русская история в самом сжатом очерке. Ч.1, 2. Москва: Госиздат, 1920. 224 с.

41. Пометун Е. Школьное историческое образование на Украине: пути развития и проблемы. Луганск, 1995. 200 с.
42. Порадник соціального виховання. Програми 1-го концентру для сільських і міських трудових шкіл. Видання п'яте. Харків, 1925. 168 с.
43. Потапенко Г. І. Селінов В. І. Краєзнавчий матеріал і шляхи його розроблення в комплексних програмах сільської школи 4-річки. Одеса: Бюлетень одеського ІНО, 1928. 8 с.
44. Примерные программы для школ 2 ступени. Москва: ГИЗ, 1920. 73 с.
45. Примерные учебные планы для 1 и 2 ступени в единой трудовой школе. Москва: ГИЗ, 1920. 8 с.
46. Программы для 1 и 2 ступени семилетней единой трудовой школы. Москва: ГИЗ, 1921. 356 с.
47. Програми другого концентру для сільських і міських трудових шкіл. Харків: ДВУ, 1926. 119 с.
48. Програмні матеріали для 2-го концентру трудових шкіл. Харків: Народний учитель, 1929. 278 с.
49. Проект програм для II концентру шкіл соцвиху. Дніпропетровський кабінет соціальної педагогіки, 1926. 60 с.
50. Рожков Н. А. Учебник истории всеобщей и русской. Вып. 1-4. Москва: Госиздат, 1922. 363 с.
51. Ряппо Я. Суспільствознавство в наших школах // Радянська освіта. 1926. № 1. С. 4-8.
52. Сапухін П. Музейна робота в школі // Шлях освіти. 1926. № 3. С. 70-78.
53. Скуратівський Д. Аналіз програм з суспільствознавства трудшколи 2-го концентру // Шлях освіти. 1929. № 1-2. С. 56-68
54. Скуратівський Д. Програма – провід педагогічного процесу // Шлях освіти. 1929. № 4. С. 24-31

- 55.Слободян С. Лист Й.Сталіна до редакції журналу «Пролетарська революція»: контекст, зміст, наслідки // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2017. Вип. 123 (8). С. 127-132.
- 56.Слободян С. Робота над концепцією вітчизняної історії у рамках написання шкільних підручників в СРСР у 1934-1935 роках // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2017. Вип. 125 (10). С. 63-68.
- 57.Україна і Росія в історичній ретроспективі. В 3 т. Т. 2: Радянський проект для України / В.Гриневич, В.Даниленко, С.Кульчицький, О.Лисенко. Київ, 2004. 531 с.
- 58.Юинг Е. Учителя эпохи сталинизма. Власть, политика и жизнь школы 1930- х гг. Москва: РОССПЭН, 2011. 359 с.
- 59.Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Вінниця, 2005. 545 с.
- 60.Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: «Критика», 2007. 374 с.